
ALBERT ROSSICH

EL NOM DE LES LLETRES

Vull agrair a Joana Escobedo, August Rafanell, Imma Socias, Joan Solà, Pep Valsalobre i Mariàngela Vilallonga que m'hagin atès amb tanta amabilitat en les meves consultes bibliogràfiques. En la transcripció dels textos, desfaig les abreviatures i regularitzo l'ús de *ij* i *u/v*, els guionets, apòstrofs o punts volats, la separació i aglutinació de mots, les majúscules i minúscules i la puntuació. Respecto, en canvi, els accents quan són significatius.

(1) Hi he introduït la lletra *e*, que, per un *lapsus calami* de l'autor o errata de l'impressor (induïts probablement per la transcripció de la *ef* a continuació), no apareix a la relació, i he prescindit de diversos incisos que interrompen la recitació seguida de l'abecedari. D'aquesta mateixa època hi ha altres alfabet semblants amb la forma *ex* en comptes de *xeix*, però semblen referits més aviat al llatí, com l'abecedari de les «Regles de ortografia» que

Pere Torra, en les «Regles de ortografia» publicades al final del seu *Dictionarium seu Thesaurus catalano latinus* (Torra 1640: 661), escriu:

Les lletres ab sos noms són: *a, be, ce, de, [e], ef, ge, ha* [«encara que los catalans la pronuncian com si se acabàs en *c*: *hac*»], *i, ka, el, em, en, o, pe, qu, er, es, te, u, xex o ex* [llegiu *xeix o ecs*], *y grega, idzeta*.¹

Aquesta és la primera vegada que apareix transcrit sencer l'alfabet català (avui hi trobem a faltar els noms de la *jota* i de la *ve*, que eren considerades com a variants de la *i* i la *u*). Doncs bé: si deixem de banda la innovació d'escriure *ha* per *hac* (aquí Torra va cedir a la temptació permanent de molts gramàtics de rectificar la realitat lingüística fent recurs a l'analogia); deixant de banda aquesta mínima intervenció, doncs, Torra no s'inventava res. Descrivia el que des de temps immemorial els mestres havien ensenyat als seus deixebles: el nom de les lletres, a partir dels quals es confeïen les síl·labes i s'ensenyava a llegir.²

La filologia catalana no s'ha interessat gaire pel fenomen de la pervivència secular d'aquest sistema de designar les lletres ni ha valorat la significació que té el fet que s'abandonés, o el moment en què es va oblidar. Però darrere les diferents designacions de cada abecedari hi ha uns models escolars específics i una determinada tradició literària i gramatical. Repassar-ho aquí ens permetrà treure algunes conclusions que no em semblen pas insubstancials.

Reprodueixo en apèndix al final, per no trencar el fil de l'argumentació, uns quants textos complementaris que, tangencialment, tracten també del nom de les lletres.

ELS ORÍGENS

Que jo sàpiga, Joan Coromines ha estat l'únic estudiós que ha advertit modernament que les lletres de l'abecedari no sempre s'havien designat de la mateixa manera: molt de passada, consigna «algunes dades esparses sobre els noms catalans d'algunes lletres de l'alfabet (que en el cas d'altres fóra ben poc útil recerchar)», entre les quals que «en lloc de *erra, ela, ema*, etc. es deia *er, el*, etc.». A part d'això, i d'un esment a la *i grega*, tan sols s'entreté una mica en l'etimologia de la *hac* i de la *xeix*, aquesta darrera l'única lletra que mereix entrada pròpia al Diccionari Etimològic (Coromines 1980-1991: s. v. *lletra* i *xeix*).³ En canvi, el *Diccionari català-valencià-balear*, que fa constar sistemàticament el nom actual de cada lletra, dels antics només recull el mot *itzeta* traient-lo dels diccionaris de Torra i Figuera (Alcover i Moll 1930-1962: s. v.).

Avui, el desconeixement de les formes clàssiques dels noms de les nostres lletres és gairebé total. I això que tenen una vigència històrica extraordinàriament dilatada. La tradicionalitat dels noms de les lletres ateny el començament del segle que ara s'acaba i remunta als mateixos orígens de l'idioma. I més enrere i tot, com es desprèn, per exemple, dels comentaris de sant Isidor (c. 560-636) quan tracta de les lletres. Les consonants –diu– s'anomenen així...

...quia per se non sonant, sed iunctis vocalibus consonant. Haec [consonantes] in duabus partibus dividuntur: in semivocalibus et in mutis. Semivocales dictas eo, quod quiddam semis de vocalibus habeant. Ab *e* quippe vocali incipiunt, et desinunt in naturalem sonum, ut *f, l, m* et ceterae. Mutae autem dictae, quia nisi subiectis sibi vocalibus nequaquam erumpunt. Si enim eis extremum vocalis detraxeris sonum, inclusum litterae murmur sonabit, ut *b, g, d* et ceterae».⁴

L'autor de les *Etimologies* explica que, mentre les vocals es pronuncien soles (*a, e, i*), les consonants necessiten el suport d'una *e*: així, unes comencen per *e* i acaben amb el seu so natural (són les semivocals: *ef, el, em*, etc.), i les altres comencen amb el seu propi so afegint-hi una *e* de suport (són les mudes: *be, ge, de*, etc.). Retrobarem aquesta classificació, que ja apareixia en sant Agustí,⁵ en el *Torcimany* de Lluís d'Averçó.

Entre nosaltres, les primeres enunciacions de l'abecedari s'han de buscar en els textos de preceptiva poètica de tradició trobadoresca. Tot i això, hem de tenir en compte que no sempre les declaracions de l'alfabet recullen la pronúncia; generalment, en efecte, només hi trobem les grafies. Hi ha també alguna ocurrència casual de noms de lletres: a la *Faula del rossinyol* de Cerverí de Girona, per exemple, apareixen «l'er», «l'e», «la y» i la «pe» per formar els mots «rey Peyre»; i a l'*Espill* de Jaume Roig «H» rima amb «flach» (Coromines 1980-1991: s. v. *lletra*).⁶

El *Mirall de trobar* de Berenguer d'Anoia (principis del segle XIV) només ofereix proves indirectes dels noms que es donaven a les lletres. D'una banda, és gràcies a ell que documentem la forma occitana [ˈɛl] per a la *l* a les darreries del segle XII o començament del XIII, en reproduir un fragment d'un poema de Pere Vidal que només

tanquen el diccionari compilat per Antoni Font (1637: 335-336), o el que copia un tal Antoni Puig el 1728 al ms. A-275 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, fs. 1-3 (Anònim, *Reglas de buena pronunciacion* [llatina]).

(2) El mètode tradicional d'aprenentatge de la lectura es cospa perfectament en aquesta reflexió escrita a propòsit de l'ensenyament en castellà: «Todos los métodos [para enseñar á leer] inventados hasta el día [...] se reducen á principiar por obligar á los niños: primero, á que aprendan y nombren los caracteres simples; segundo, á que combinen estos caracteres y formen sílabas; tercero, á que reuniendo las sílabas aprendan á leer las palabras [...]». Aràbig, «acostumbrado el niño á decir *be*, cuando se le señala únicamente el carácter *b*, y acostumbrado á decir *a*, cuando ve el carácter *a*, luego que se le presenten reunidos, y se le dice que los pronuncie juntos, dice mas bien *bea* que *ba*». Les dificultats són «mucho mayores cuando, acostumbrado el niño á decir *equis* al ver aislado el carácter *x*, y á decir *a* al ver el *a*, se le presente la combinación *xa* y se le impida el decir *equisa*, como es natural, para obligarle á decir *ja ó csa*» (Vallejo 1825: 11, 13 i 14).

(3) Al final, Coromines imagina una etimologia inversemblant per a l'expressió mallorquina *fer xeixec* ('cometre una imprudència o indiscreció'), com si derivés de **fer xeixecs*, o sigui, pronunciar *xeix* quan s'havia de pronunciar 'ics'. No cal dir que un tal origen hauria donat, arribat el cas, *fer *xegecs*, amb la fricativa prepalatal sonora; d'altra

es coneix pel seu testimoni:

Co-l lop quant vol de letra appendre,
et anc null temps no-l poch hom far entendre
ne a, ne b, ne c, ne d, ne l,
mays solament anyell, anyell.

Les grafies catalanitzades d'aquests versos no ens han d'induir a error: *anhel* només podia rimar amb *el* (amb [ɛ]).

D'altra banda, el *Mirall de trobar* dona totes les grafies de l'«a.b.c.», o «beceroles», com «dehim vulgarment»; explícitament, però, només hi apareix el nom d'una lletra: la *ceix* o *ex*. En parlaré més avall. De tota manera, de les seves explicacions podem deduir més coses. Seguint una vella tradició que ja concixem, Berenguer d'Anoia classifica les consonants en «mudes» (*b, c, d, f, g, k, p, q, t*) i «mig vocals» (*l, m, n, s, r, x*). A part, esmenta la *h*, la *y* i la *z*. El nom de la *f* [= *ef*] li serveix per explicar que «en nostre pronunciar» comencem aquesta lletra en vocal i l'acabem en consonant, si bé «par que mils fos dita e pronunciada que li dixéssem *fe*», ja que així coincidiria en la seva forma amb la resta de les consonants «mudes». Com hem vist també en el text de sant Isidor, això significa que les consonants dites «mig vocals» tenien la vocal de suport abans de la consonant: *el, em, etc.*, i que les consonants dites «mudes», després (llevat de la *f*, que sant Isidor, però, comptava entre les semivocals): *be, ce, de, etc.*

És interessant el que diu Berenguer d'Anoia de la *x*. Segons ell,

fan mal en algunes partides de Catalunya e de Mallorques e de les Ylles de mal pronunciar la *x*, cor ells la nomenen [...] *ceix*, e axi la giten de sa natura e de son significat, cor ells la comencen en consonan e la determenen en consonan [...]. En los altres lochs la pronuncien mils, per ço com li dien *ex* [= 'ɛks], e axí comencen-la en vocal e determenen-la en consonant».⁷

La pronúncia condemnada, *ceix* [= 'seʃ], no apareix documentada enlloc més. Podria ser un error de copista, per *xeix*? Fos com fos, el pas de *ceix* (o *seix*) a *xeix* és perfectament lògic. Tenint en compte que en català és freqüent la variació [s]/[ʃ] en posició inicial (*cefallós / xafallós; sanglot / xanglot; saragall / xaragall; seixanta / xeixanta; simbomba / ximbomba; síndria / xíndria; ciprer / xiprer; sirgar / xirgar; sisclar / xisclar; siular / xiular; civada / xivada; civera / xivera; soriguer / xoriguer; sucar / xucar; suclar / xuclar, etc.*), no té res d'estrany que finalment els parlants orientals hagin optat per una variant *xeix*: la preferència per la inicial [ʃ] s'hauria vist reforçada pel fet que aquest era el so que representa la lletra.

La redacció en vers de *Las flors del Gay Saber* de Guilhem Molinier (Anglade 1926), composta entre 1337 i 1343, resol pràcticament tots els dubtes sobre el nom de les lletres en occità. Unes vegades perquè s'escriuen senceres; d'altres, quan només hi ha el signe de la lletra, perquè el còmput mètric, la rima o les elisions internes en permeten reconstruir-lo. Uns quants noms més es poden deduir per analogia. El resultat

banda, la vocal pretònica hauria mantingut el timbre [e]: ['fe fe'zeks] o ['fe fe'zeks], i no ['fe fə'fɛk], que és com es diu realment.

(4) *Etymologiarum*, 1, 4, 3-4 (Oroz y Marcos 1993: 282).

(5) *De ordine*, 2, 12, 36 (Capanaga 1957: 775).

(6) Contra el que dcixa entendre Coromines, no em convenç que la forma *ja* que apareix a la *Faula del rossinyol* volgués dir 'jota' («vesets er jardí, / perque *ja* 'Jacme' di»); crec que es tracta de precisar la coincidència del segment *ja*, comú als mots *jardí* i a *Jacme*.

(7) Vegeu Vidal 1984: 112 (per als versos de Peire Vidal) i 86-88. (He modificat els criteris de transcripció aplicats per Jaume Vidal i he compulsat el text amb el manuscrit.) Interpreto que el nostre preceptista no vol oposar *ceix* a *eix*, ja que en aquest cas hauria transcrit *eix* també amb *i*, sinó que es refereix a la que devia ser la pronúncia general occitana: *ex* [= 'ɛks], com Averçó, que escriu sense cap ambigüitat *echs* (vegeu més endavant).

abraça gairebé tot l'alfabet. (Escriu entre claudàtors els noms reconstruïts per analogia i entre parèntesis el número de vers en què es reflecteix la pronúncia): *a* (383), *be* (652), *ce* (693, 891), *de* (881), *e* (383), [*ef*], *ge* (470), *i* (383, 455), *el* (611), [*em*], *en* (612), *o* (383), *pe* (862), *er* (803), *es* (530), *te* (861, 864), *u* (383, 455), *ex* (911), y *grec* (916), *zeda* (642, 819). Per la rima es demostra que *ce* es pronunciava amb *e* tancada ([*'se*]) i que *er* i *ex* es pronunciaven amb *e* oberta ([*'er*], [*'eks*].)

Un altre preceptista, Lluís d'Averçó, consigna en diversos llocs el nom d'un bon nombre de lletres. A la primera part del seu *Torcimany*, apareix la *xex* («sàpien tuyt que la dita *x* deu éser nomenada *xex* e no *echs*, com la sua vera sonoritat està en *xex* e no *echs*, si bé alguns qui no u entenen la fan sonar adés en *echs*, adés en *xex*, però lo ver so és de *xex*»), la *i grech* o *i gregua*, la *eny* («lo segon so d'aquesta y sona en altra diversa manera, ço és, ab *n* consonant denant ella; [...] però a mon seny, quin que nom hom li digua, ella pròpiament ha nom *eny*») i les diverses denominacions de la *z*:

Les més persones dretament no la saben pronunciar, car molts les pronuncien sots tres síl·labas, axí com *itzeta*, e no és ver aquest nom, ne lo nom no trau pròpiament al so que aquesta *z* aporta, ne la sonoritat que dóna en les diccions on deu éser posada. E d'altres la pronuncien sots dues síl·labas, nomenant-la *zeda*, e és fals aquest nom, axí com lo demunt; ans ab veritat ha nom *ze*, sots un sol accent e sots una sola síl·laba compresa.

El nom *eny* que ha aparegut abans és un invent d'Averçó, com es desprèn clarament del text. Les altres lletres –n'hi falten algunes– apareixen al diccionari de rims que constitueix la tercera part del tractat. Són: *a*, *be*, *ce*, *de*, *e*, *ef*, *ge*, *em*, *pe*, *es*, *te*, *ze*. També hi surten la *jota*, la *o* i la *er*, però sense cap observació que confirmi explícitament que hi són com a noms de lletres.⁸ Les indicacions sobre l'obertura vocàlica sovint són contradictòries al diccionari: en tot cas, la *e* de *er* és considerada semisonant (oberta); de la *ef* no en diu res; i totes les altres *ee* esmentades són qualificades de plenisonants (tancades).

L'actitud d'Averçó defensant el nom de la *xeix* i condemnant inequívocament la pronúncia [*'eks*], més pròpia de la tradició llatina i occitana, contrasta amb la posició contrària que hem vist en Berenguer d'Anoia. Ho hem de valorar com una manifestació més de la progressiva independització de la poesia catalana respecte del tronc occità. Notem també que el nom de la *itzeta*, condemnat per Averçó –tot i que aquest devia ser el mot més usat per designar la lletra–, és dels pocs que van sobreviure igualment en occità, sota les formes *iseda* i *iseta* (Mistral 1882-1886: s. v. *izèdo* i *izèto*).

MANTENIMENT DE LA TRADICIÓ

En català, el manteniment dels noms que designen les lletres és general a tot el domini lingüístic durant l'edat moderna, i en alguns casos, com veurem, ateny el començament del segle xx. Algú podria pensar que es tractava d'un model ideal, conservat

(8) Vegeu Casas Homs 1956: vol. I, 36-38 i II, rimes núms. 5, 453, 572, 1211, 1326, 1378, 1441, 1477 i 1489. He canviat l'accentuació.

en els diccionaris i les gramàtiques, però sense ús efectiu. Però no: els testimonis –directes, indirectes o tangencials– són unànimes. Un repàs cronològic i diatòpic ens ho mostrarà.

Pel que fa a Catalunya, considerem en primer lloc un altre text del segle XVII. Es tracta d'una bella iniciació a la cal·ligrafia, on habitualment les lletres s'anomenen amb les inicials. En una ocasió, però, s'esmenta una lletra pel seu nom (I.laguna 1640: f. [VI]), la qual cosa ens permet descobrir de passada el plural regular de les consonants dites semivocals: «En la primera ralla del dit primer ABC trobareu las *ers*» [=rr]. *Ers*, doncs; no *erres*.⁹ Continuem amb aquests dos testimonis de la primera meitat del segle XVIII, deguts a la ploma d'Agustí Eura:

Las letras consonants per si solas, y quedant-se en ésser de consonants, no fan síl·laba, ara sían ellas semivocals, ara sían mudas, perquè ni unas ni otras fan per si solas sonido en la recitació, puitx per a pronunciar la *p*, que és muda, és menester tocar, encara que levement, en la pronunciació a la lletra *e*, y dir *pe*, y per a pronunciar a la lletra *l*, que és semivocal, és menester tocar també levement en la recitació a la lletra *e*, y sonar *el*.

No sols és delicada i pròpia la pronunciació dels termes catalans, sinó també la de les lletres per si soles, perquè les lletres semivocals, com són *f*, *l*, *m*, *n*, *r*, etc., [el català] les pronuncia més senzillament que l'idioma castellà i que altres idiomes, perquè en català diu *ef*, *el*, *em*, *en*, *er*, i etc., i encara ferida la *e* levement [=e] i sens accent en ella, quan en castellà se diu *efe*, *ele*, *eme*, *ene*, *erre*, etc.¹⁰

Una altra mostra de la consciència diferenciada de l'abecedari català ens l'ofereix Pere Màrtir Anglès (1743), el qual, tot i haver donat l'alfabet llatí a partir del model castellà («*a*, *be*, *ce*, *de*, *e*, *efe*, *ge*, *ache*», etc.), escriurà més endavant:

En quanto al número de las letras catalanas, es el mismo que el de las letras castellanas (menos la *ch* y la *z*, que el catalán no las usa). Sólo está la diferencia en el nombre de algunas, que el castellano las nombra de otra manera, como se verá en el siguiente catalán alfabeto: *A.a*, *Be.B.b*, *Ce.C.c*, *De.D.d*, *E.e*, *Ef.F.f*, *Ge.G.g*, *Hac.H.h*, *I.i*, *El.L.l*, *Ell.[LL.]ll*, *Em.M.m*, *En.N.n*, *En* ab titlla. [Ñ.]ñ, *O.o*, *Pe.P.p*, *Qu.Q.q*, *Er.R.r*, *Es.S.s*, *Te.T.t*, *U.V.u.v*, *Xéix.X.x*, *Y Gréga.Y.y*».

Anglès esmenta també la «jóta» i la «Ç trencada, que llama el catalán», però per explicar que «a esta letra no la admiten los doctos».¹¹

Naturalment, aquestes són també, si prescindim dels detalls d'originalitat de cada autor, les formes que trobem en la primera gramàtica catalana. Josep Ullastra (1743), en efecte, manté les formes tradicionals (Anguera 1980: 200), tot i que la darrera lletra no s'anomena *itzeta*, sinó *zeta*. Hi afegeix la *ç trencada* i la *X trencada*, aquesta última en els cultismes per distingir la pronúncia [ks] o [gz] de la [ʃ]:

a, *be*, *ce*, *de*, *e*, *ef*, *ge*, *hac*, *i*, *ka*, *el*, *em*, *en*, *o*, *pe*, *qu*, *er*, *es*, *te*, *u*, *xex*, y *grega*, *zeta*. *Jota*, *ç trencada*, *û accentuada*, *X trencada*.

(9) Tan sols el plural de la *es*, i potser el de la *xeix*, devien incorporar una vocal de suport: *esses* (vegeu *infra*, nota 33).

(10) Els textos provenen del *Tractat de la poesia catalana* i de la *Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català*, respectivament, editats dins Balsalobre 1999: 635 i 688.

(11) Vegeu Anglès 1743: 4-5, 349, 366 i 412-413. He introduït els dígrafs *LL* i *Ñ* majúscules que no figuren per oblit a l'abecedari d'Anglès.

Els testimonis tangencials que confirmen la generalitat d'aquestes designacions són freqüents. Antoni Alegret, per exemple, en un paper llegit a la Reial Acadèmia de Bones Lletres esmenta unes quantes lletres:

la *ll* o *ell* que pronunciamos en catalán (aunque algunos, para darse a entender quando tratan de ortografía, la nombran *l doblada*, pero impropriamente y sólo al fin propuesto; la *ñ* [=eny?] con tilde, que nombramos en catalán; la cedilla, o *ç trencada*, que nombramos en catalán.

En un altre escrit acadèmic, Alegret torna a anomenar «ell» la *ll*:

Siempre que la dicción latina a que corresponde la catalana empieza con *L*, entonces la catalana debe colocar *ll*, pronunciando *ell*, como *Laurentius*, *Llorens*; *laurus*, *llorer*; *lux*, *llum*, *lacrima*, *llàgrima*.¹²

La gramàtica catalana de Josep Pau Ballot manté igualment els noms tradicionals (Ballot 1815: 133-134), si bé oblida consignar la *x* i dóna a la *ve* el nom de *u consonant*: *a*, *be*, *ce*, *ce trencada*, *de*, *e*, *ef*, *ge*, *hac*, *i*, *jota*, *ka*, *el*, *ell*, *em*, *en*, *eny*, *o*, *pe*, *cu*, *er*, *es*, *te*, *u*, *u consonant*, y *grega*, *idzeta*. El seu contemporani –i contradictori– Petit i Aguilar es va apartar una mica del guió, però la base era la mateixa. Vegem com ho explica a la seva *Gramàtica catalana* (Ginebra 1998: 123):

Pregunta: Quants y quins són els sonidos consonants simples?

Resposta: Són vint: *bè*, *chè* (llegiu ['ke]), *dè*, *èf*, *guè* (llegiu ['ge]), *jè*, *èl*, *èll*, *èm*, *èn*, *èñ*, *pè*, *cu*, *ér*, *ès*, *tè*, *vu*, *xè* (llegiu ['fe]), *ly*, *zè*.

Pregunta: Nò hi ha altres sonidos consonants simples, quals són *hag*, *ka* y *çè*?

Resposta: Nò señor, porque *hag* nò es sonido consonant, sinò un mer señal de aspiració de la vocal postposada; y el sonido consonant *ka* nò es català, sinò greg, que equival al nostre sonido *chè*, y finalment el sonido consonant *çè* es equivalènt al anteposad *sè*, pux igualment diem *sa*, *se*, *si*, *so*, *su* que *ça*, *çe*, *çi*, *ço*, *çu*.¹³

És evident que Petit innova aquí, com en tants altres llocs de la seva gramàtica. La pronúncia ['ke] per a la *c*, ['ge] per a la *g*, ['ze] per a la *j*, ['fe] per a la *x* i ['ze] per a la *z* són el resultat d'un intent de regularització o simplificació del sistema, per analogia amb el nom tradicional de *b*, *d*, etc. En canvi, manté les formes *ef*, *hac*, *el*, *ell*, *em*, *en*, *eny*, *er* i *es*. El cas de ['vu] per a la *v* potser obeeix a un intent d'evitar confusions amb la *b*, seguint el model de l'italià. Tot i la pruija d'originalitat, la llista ens ofereix una dada interessant. Per a Petit, com era habitual al seu temps, la grafia *è* equival a una *e* tancada [e], que ell anomena aguda o sobreaguda; doncs bé: fixem-nos que l'accent de la lletra *ér* (ho he comprovat també en les altres versions manuscrites de la gramàtica) atesta una pronúncia oberta [=ɛ] de la *e* en aquesta lletra.

El 1839 apareixen dos diccionaris importants: l'anomenat quintilingüe, elaborat per «Una societat de catalans» (Salvador Estrada, Antoni Matamala, Ferran Patxot, Joan Cortada i Lluís Bordas),¹⁴ i el *Diccionari català-castellà* de Pere Labèrnia (1839-1840).

(12) El primer paper figura al lligall 4, núm. 39 de l'arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. El segon ha estat editat per August Rafanell (1990: 175).

(13) El mateix abecedari, amb diferències poc significatives, apareix al *Grand Diccionari Poètic Català ó Llistas Alfabéticas de tótas las diccions Consonants, Assonants, y Dissonants, catalanas*, també de Petit, ms. 1127 de la Biblioteca de Catalunya, f. 7.

(14) Vegeu Colón i Soberanas 1985: 162.

Tots dos corroboren la continuïtat de l'alfabet català, malgrat algunes omissions (però inclouen la *xeix*, que Ballot havia oblidat transcriure). El quintilingüe només dóna *zeta* com a nom de la *z*; Labèrnia, en canvi, inclou *idzeta* al costat de *zeta*. D'altra banda, per a l'autor d'un *Diccionario catalán-castellano* que signa amb les inicials D. y M. (1847), els noms de la lletres no varien substancialment respecte de les que havia consignat Labèrnia.

El 1857 es publica la gramàtica de Pau Estorch. Els noms de les lletres, a l'apartat «De las letras y su pronunciacion», són també les tradicionals, amb la *idzeta* com a únic nom per a la *z* (Estorch 1857: 13). L'autor fa constar que ha prescindit de la *ç*, ja que «actualmente está suprimido su uso y la suplen la *s* o la doble *ss*», i que també ha eliminat la *k* «que se ve en los abecedarios antiguos, por usarse sólo en voces extranjeras y muy rara vez». Pràcticament coincideix amb aquest abecedari el de la gramàtica d'Antoni de Bofarull i Adolf Blanch (1867: 94-99).

No val la pena copiar totes les ocurrencies d'aquesta llista, que no fan més que ratificar la solidesa d'uns models. D'altra banda, a vegades els diccionaris tan sols ens donen petits indicis del manteniment dels noms tradicionals. El *Diccionario castellano-catalan* de Magí Ferrer (1836, 1847) inclou ben poques lletres, però la *equis* del castellà es tradueix per *xex*; la *zeta* castellana, en canvi, queda gràficament invariable en català.¹⁵ El *Diccionario manual* de Santiago Àngel Saura (1859: s. v.) només fa constar la *hach*, la *xeix* i la *idzeta*. El *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la llengua catalana* redactat per «Una societat de literats» (1868: s. v.), en fi, recull només la *ef*.

Passant a Menorca, Antoni Febrer i Cardona va deixar perfectament detallada la qüestió (1804, 1821).¹⁶ Com sempre, el model és el tradicional, amb lleus variants:

Nóm ô pronúncia de las letras: *á, bè, cè, çe, dè, é, èf, gè, ác, í, jóta, ká, èl, lle, èm, èn, ñe, ó, pè, cú, ér, ès, tè, ú, ve, xèxa, y grèga, zeta.*

La *xeix* rep en aquesta relació el nom de *xeixa*, en el que potser s'ha de considerar una innovació de Febrer. Les formes *lle* i *nye*, que també compareixen aquí per primera vegada, deuen respondre a una incorporació tardana al paradigma. Sigui com sigui, el sistema d'accents, seguit escrupolosament pel gramàtic (com en el cas de Petit i Aguilar, i a l'inrevés del que és l'ús actual, l'accent greu indica *e* tancada [=e]), permet descobrir que la *e* tònica es pronunciava oberta en la vocal *e* (actualment a les Illes es diu ['e]) i en la consonant *er*. Semblantment, la *o* es pronunciava ['ɔ], com avui a Catalunya.

Pel que fa a la vigència dels noms tradicionals a Mallorca, comprovem que el diccionari de Joan Josep Amengual, començat a divulgar en fascicles a partir de 1841, es manté bastant fidel al model tradicional, malgrat que desconeix el nom de la *hac* i no hi ha totes les lletres. Així, hi trobem *bé, cé, çe trencada* [s. v. *c*], *de, e, ef, hacxe* [sic], *jota, ka, él, em, én, eñ, pe, er, es* (Amengual 1858-1878: s. v.). Vegeu també el que dic a l'apartat següent a propòsit del diccionari de Pere Antoni Figuera (1840) i de la gramàtica de Tomàs Forteza (1915).

(15) Vegeu Ferrer 1836: 617. No estic segur que l'accepció *erre* que *erre*, traduïda per *erra* que *erra* (p. 225), fos interpretada com el nom de la lletra. La *xeix* no apareix fins a la segona edició: Ferrer 1847: 297.

(16) Antóni Febrer y Cardona, *Principis Generáls de la Llengua Menorquina. Módo fácil d'aprendrer de lligir, parlar y escriurer aquesta llengua*, Mahò, 1804 (ms. I.6 de la Biblioteca Victory de Maó), 7; i Íd., *Principis Generáls y Particulars de la Llengua Menorquina*, Mahò, 1821 (ms. II.23 de la Biblioteca Victory de Maó), 15. (Agraeixo a Maria Paredes que m'hagi proporcionat les fotocòpies d'aquests manuscrits.)

La generalitat de l'ús d'aquest sistema també es documenta a València. Carles Ros, tant a la *Practica de la orthografia para los dos idiomas, castellano y valenciano* (1732), com a la *Breve explicación de las cartillas valencianas* (1751) i al *Diccionario valenciano-castellano* (1764), recull aquest model, amb l'única diferència notable que la *xeix* s'anomena aquí *eix* (vegeu també més avall *Apèndix II*). Ros compara sistemàticament la pronúncia del castellà i la del valencià, i diu que en castellà diuen *ef, el*, etc. (!), però amb *e* «grave» [=e]. Inversament, la notació de la *e* de suport com a *e* oberta [=ε] en valencià és sistemàtica. Les contradiccions a l'hora de notar l'obertura vocàlica en altres casos, però, no permeten tenir en compte aquestes precisions. Heus aquí el seu abecedari, extret de les inicials de cada lletra dins Ros 1764, per al qual prescriu la fonètica de l'apitxat:

a, be, ce, de, e, ef, ge, ach o hach, i, jota, ka, el, em, en, o, pe, qu, er, es, te, ù, v [«su pronunciaci3n (...) es la mesma que la de la *u* vocal, pero en el uso de las dicciones suena como *b*, aunque más blandamente»], *eix, y, zeta*.

L'alfabet de José Mariano Ortiz (1782: 49-50) no s'aparta gaire del de Carles Ros:

Para hablar la lengua valenciana y entenderla es preciso saber tres cosas: la orthología y ortografía, que es la inteligencia y pronunciaci3n de letras y voces, y el siguiente alfabeto: *a, be, ce, de, e, ef, ge, hac, jota, ka, el, em, en, o, pe, qu, er, es, te, u, eix, zeta*, etc. Este abecedario sólo se diferencia del castellano en la pronunciaci3n de la *huche, jota* y *x* [=equis], en darle a la *n* por tilde *eny*, y omitir la *e* en la *efe, ele, eme, ene, ere, ese*.¹⁷

Després, les notícies escassegen al País Valencià, i és difícil treure conclusions segures sobre la pervivència de l'alfabet tradicional. Dins el *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig (1851) hi ha molt pocs noms de lletres: *be, ce, j3ta, equis* i *çeta*. Però quan n'apareix la tercera edici3 (1887) ens trobem amb la sorpresa que Constantí Llobart hi ha introduït els noms clàssics (*èf, èl, èll, èm*, etc.), malgrat que incorre en alguns desencerts: designa *ach* la *-ch* final, i *ache* la *h*; anomena *el-le* la *l* geminada, i inclou la «enye (ó eñe)» i la «cedeta (ó çeta)». Per a la *x* admet «*ex* (ó *eix*)».¹⁸

Al Rosselló, finalment, Perc Puiggarí (1852: 1) manté igualment les designacions tradicionals, si bé anomena *i consonant* i *u consonant* la *jota* i la *ve*. La *xeix* i la *idzeta* són els únics noms per a la *x* i la *z*.

Sobre el timbre de les vocals tòniques dels noms tradicionals, les indicacions són vacil·lants, i en alguns casos fins i tot contractòries. Però, basant-nos en els testimonis més fiables –Febre i Cardona, Petit i Aguilar–, podem arribar a la conclusió que arreu del domini lingüístic totes les lletres es pronunciaven amb *e* tancada [=e], tret de les vocals *e* i *o* (obertes en tot el català oriental), la *er* (oberta pertot) i la *zeta* (oberta en el català central); la *jota* sempre era oberta. Aquesta és també la pronúncia de les vocals tòniques en l'alfabet actual (Badia 1962: 60), si prescindim de la *e* i la *o*, avui pronunciades amb timbre tancat a les Illes.

(17) He corregit la forma «ell» per *el* (ja que s'hi refereix per contrast en adduir la pronúncia castellana de les lletres, i no inclou, en canvi, el dígraf *ll*), i he afegit al text la pronúncia castellana de la *x*, que hi havia d'aparèixer per analogia amb la realització prosòdica de la *h* i la *j*.

(18) L'abecedari de Llobart figura a les pp. XIX-XX dels preliminars d'Escrig de 1887, i generalment al començament de cada lletra.

EL PROCÉS DE SUBSTITUCIÓ DE L'ABECEDARI TRADICIONAL

És simptomàtic que, a començament del segle XIX, un *Tratado de la ortología castellana* publicat a Barcelona encara accepti per al castellà alguns dels noms tradicionals catalans. Admet, per exemple, les formes *ef, em i en*, al costat de *efe, eme, ene*; en canvi, només registra *ele, elle, erre o ere*, i *ese* (Sarrabassa 1823: 11-18).¹⁹ Ens trobem, doncs, en un moment que, si bé algunes de les formes tradicionals potser han perdut força, d'altres encara són tan usuals que el gramàtic no les sap —o no les pot— proscriure ni tan sols per al castellà.

Pere Antoni Figuera inclou el nom de les lletres al seu *Diccionari mallorquí-castellà* (1840: s. v.). Com en el llibre anterior, és revelador de l'inici de la substitució que doni generalment com a equivalents les formes tradicionals i les castellanques, tot i que en algun cas (*h, r, s, x*) la substitució ja sembla consumada.²⁰ Són: *a, bé, cé, dé, e, éfi efe, gé, hâtxe, i, jôta, kê, el* [no hi apareix *ele*], *ém o éme, én o éne, o, pé, qu, érre, ésse, té, u, vé, equis*, [manca la *i grega*], *itzeta* [no hi ha la forma *zeta*].

Un altre testimoni de la substitució que s'estava produint és el que retreu Pau Estorch (1852), que ja hem vist que en la seva *Gramática de la lengua catalana* acollirà sense reserves el model tradicional. En el pròleg d'un dels reculls que publicava sota el pseudònim de Lo Tamboriner del Fluvià s'adreça als

[...] catalans sensills
que l'idioma vuy parlan
que aprengueren essent xichs,
que dihuen X [=xeix] y no equis,
en tot conservant l'ús antich.²¹

En l'altre extrem, en canvi, se situa un autor molt més popular, Andreu Pastells (1868: 12-14), lo Fluvioler del Ter, el qual defensa així la seva ortografia castellanitzant:

Enas é y gregas per eñas,
i llatina antes de xèx (x),
ja conexas tu matèx
que es casi parlar per señas;
y axis de la ena é y grega
una eña fare, axis (ñ),
y se llegirá mès llis,
que ab ella ningú ensopega.
[...] Per *c* [=ce] trencada una *ceta* (z)
posaré com dos y tres,
y á mí que nom' diguin res,
quem' faculta un cert poeta.
De *Joseph l'h* [=ac] se traurá,
y de *Mathèu* la trauré;

(19) La primera edició del llibre, que no he vist, és de 1800.

(20) Un detall significatiu, però: la «hatxe» no apareix ben ordenada alfabèticament, sinó —curiosament— entre *habitút* i *hâdo*, és a dir, al lloc que li correspondria el mot *hac*. És clar, doncs, que l'eliminació es va produir a última hora.

(21) Cito segons Segarra 1985: 228.

de *Christófol* ja s' tragué
y *Cristófol* diu ben clá.

Al preterit imperfet
de los verbs de la primera
per la *v* [=ve] casi darrera
b [=be] se posa clar y net.

[...] Exímits 'I *qui* y 'I *que*,
posaré *c* [=ce] per la *cu* (q);
l'*ac* (h) tras *ic*, *ec*, *oc*, á fe,
no me la veurá ningú.

[...] Casi posara *c* [=ce] y *s* [=es]
cuan *proxím* voldria dir;
per *excel·lent* proferir
una *l* [=el] posara, no més.

[...] Y britats de gros calibre
van a proferir mos llavis:
so llibre com los mèus avis,
y en lo vers vull ser més llibre.²²

Malgrat que Pastells posa sovint només la grafia i no el nom de les lletres, el còmput mètric permet resoldre totes les formes que concorren en el poema, que són bastants, i queda ben palesa la barreja caòtica de formes, tradicionals i castellanés, que són el correlat de la llibertat que propugna a la fi del poema; una llibertat que lingüísticament apareix identificada amb el dialectalisme i el vulgarisme. Els noms que apareixen, convenientment ordenats, són: *be*, *ce*, *ac*, i *llatina*, *el*, *ena*, *eña*, *cu*, *es*, *ve*, *xèx*, y *grega*, *ceta*. Fixem-nos en el contrast entre *hac*, *el*, *es* i *xeix*, d'una banda, i *ena*, *enya* o *ceta*, de l'altra. (No em sé estar tampoc de fer notar que aquesta és una de les poques vegades que, abans de Fabra, trobem formes del tipus *ena*, *eña*, amb *-a* final.)

La tercera edició del diccionari de Labèrnia (1888-1892), revisat sota la direcció d'Ignasi Ferrer i Carrió (Colón i Soberanas 1985: 155), introdueix canvis curiosos en el nom de les lletres. D'entrada, manté les formes tradicionals; però en alguns casos les matisacions són concloents:

EF. Pronunciació catalana de la lletra F. [...] Los que's dedican avuy á la ensenyansa de la lectura, al significar lo valor d'aquesta consonant, li donan lo de *f ó fe*, ab més acert qu'abáns, perquè's dona una idea més acostada de la súa naturalesa y carácter.

[...]

EL. Pronunciació de la lletra L, segons l'us antich. Avuy se pronuncia formant sílaba directa [=le].

[...]

EM. Pronunciació catalana de la lletra M, modernament se diu *me* ó *m'*.

[...]

F. [...] La pronunciació catalana es *ef* ó *fe*, com diuhen los moderns.²³

(22) Les lletres entre parèntesis figuren a l'original, i no s'han de llegir per mantenir l'isossil·labisme del vers: les lletres entre claudàtors, inscrites per mi, són la realització fonètica del signe anterior segons la mètrica i la rima del poema. He esmenat alguns errors: he escrit *fare* en comptes de «fase» (vers 6), *posaré* on deia «pesaré» (vers 22) i he restituit les dues *ll* del vers antepenúltim (*llavis*, en lloc de «avis»), d'acord amb el sentit del passatge.

(23) Labèrnia 1888-1892: s. v. El diccionari d'Aladern (pseudònim de Cosme Vidal) reproduirà fidelment aquest redactat (Aladern 1904-1906: s. v.).

Em sembla evident que aquesta pronúncia (*fe, le, me*) no és tant la que es feia «modernament» com, senzillament, la que propugnava Ferrer i Carrió, tot seguint un corrent pedagògic d'ensenyament de la lectura i escriptura al qual em referiré al pròxim apartat. Sigui com sigui, la manca d'identificació amb el model tradicional que això revela és clara. El diccionari no diu res desautoritzant les formes *en, er* o *es*, però això deu ser simplement una falta de sistematització.

Pràcticament cap nom privatiu de la tradició alfabètica catalana no compareix en el diccionari de Martí i Gadea (1891: s. v.), que consigna la pronúncia de *èrre* amb e oberta [=ε]; tan sols hi llegim *ve* en comptes de *uve*.

El *Diccionari de barbrismes* d'Antoni Careta i Vidal (1901) és un altre testimoni de l'etapa—la llarga etapa—de substitució dels noms tradicionals catalans pels castellans. Careta ja inclou totes les formes divulgades per l'escola castellana, però encara té plenament viu el record de les formes autòctones (hi inclou també la *ll*). Per això, en el *Diccionari* es preocupa sistemàticament de corregir els barbarismes en el nom de les lletres: així, prescriu el nom de la ç («cé trencada», i no *cedilla*), *f* («no's diu *éfe*, sinó *éf*»), *g* («se pronuncia ab *g* catalana, igual a la francesa»), *h* («no's diu *hatxe*, sinó *hach*»), *j* («ab *j* catalana, igual á la francesa»), *l* («no's diu *éle*, sinó *él*»; i abans: «EL. En catalá es nom de la lletra *L* y may ha sigut l'article *lo*»), *ll* («no's diu *élle*, sinó *éll*»), *m* («no's diu *éme*, sinó *ém*»), *n* («no's diu *éne*, sinó *én*»), *r* («no's diu *èrre*, sinó *er*»), *s* («no's diu *ésse*, sinó *és*»), *x* («no's diu *èquis*, sinó *xeix*»), *y* («no's diu *i griega*, sinó *i grega*»), *z* («no's diu *ceda* ni *ceta*, sinó *zeta* o *idzeta*).²⁴ Observem que, a diferència de les altres lletres, en el cas de la *r* Careta posa accent greu al barbarisme (mot bisíl·lab) i no accentua el monosíl·lab, per indicar que el timbre de la *e* és obert [=ε]. El castellanisme *equis* (o *èquix* ['ekiks], i més generalment *èquits* ['ekits] (Marcet 1885: 102) també es pronunciava amb *e* oberta.

La substitució, en tot cas, ja apareix pràcticament completada en l'*Abregé de grammaire catalane* de Foulché-Delbosc (1902: 1-2), revisat i corregit—atenció—pel mateix Pompeu Fabra. Les lletres del català ara són *a, be, ce, de, e, efe, ge, hatxe, i, jota, ka, ele, eme, ene, o, pe, cu, erre, esse, te, u, v[e], ve doble, equis, y grega, zeta*.²⁵ Llevat de la *ce*, que havia de ser pronunciada ['se], la *ve* (no pas *uve*, com es demostra pel nom de la *ve doble*) i la *y grega* (i no *y griega*), la resta de noms es corresponen amb els de l'alfabet castellà.

Per a Tomàs Forteza, en fi, el record dels noms tradicionals, si és que en coneixia gaires, ja anava decididament lligat amb el passat: la *x*—*deia*—té un so, «el propiamente catalán, que nuestros mayores solían llamar *xeix*» (Forteza 1915: 83).

(24) Careta 1901: 111, 165, 183, 199, 221, 227 i 138, 241, 251, 281, 347, 369, 443, 449 i 453, respectivament.

(25) En el cas de la *ve* he esmenat una errata evident afegint-hi una *e*.

LA RUPTURA

Al costat del manteniment, amb més o menys dificultats, del sistema tradicional o la substitució pel castellà, el segle XIX veu també propostes de modernització, o de

rectificació, tant en castellà com en català. Joan Illas i Vidal i Laureà Figuerola (1845: 5-6), per exemple, ja propugnaven en castellà noms nous per a les lletres (*a, ba, ca, cha...*) amb l'argument que així desapareixien ambigüitats i es guanyava en exactitud. La innovació no va prosperar. L'inspector d'instrucció primària de València Domingo Pío Aguirre (1852: 10), «siguiendo la opinión de acreditados pedagogistas», proposa també «*a, be, ce, che, de, e, fe, ge, no nombrar la h*» (!), etc. Pel que fa al català, ja he comentat la proposta de Ferrer i Carrió de pronunciar *f* o *fe*, i *me* o *m'*, seguida per Aladern. I d'aquí deu provenir també que Josep Alcoverro (1906: 15) proposi *fe, le, me, ne*, al costat de formes castellanques com *hatxe, erre, esse* o *zeda*.

No era per aquest camí, en tot cas, que vindria la ruptura definitiva. Aquests intents de simplificació no van aconseguir eliminar els noms tradicionals. Haurem d'esperar la figura de Pompeu Fabra, que va ser l'artífex principal de la normativització del català i que representava també el trencament amb la tradició lingüística cultivada pels gramàtics vuitcentistes.

Fabra era molt superior als lingüistes del seu temps, però no era pas més savi en el coneixement de tota la tradició escrita –i no tan sols la medieval– que alguns dels seus contradictors. Ni que fos en el coneixement passiu, rutinari, d'aquella tradició. Per això escriu:

Por la lectura de periódicos catalanes, conocía la pronunciación de los grupos *ny, -ch* e *-ig* finales, *tx* y de algunas consonantes; con lo cual, e ignorando el valor de las vocales catalanas, así como que existiesen en catalán otras consonantes mudas que la que lo es en castellano, la *h*, leía el catalán bastante mal, como lo leen la mayoría de los catalanes y no pocos catalanistas; no sabía siquiera deletrear sus palabras.²⁶

Ja em vaig ocupar en un llarg article del sentit exacte d'aquestes observacions;²⁷ ara, però, només m'interessa destacar aquesta darrera frase: «no sabía siquiera deletrear sus palabras». El jove Fabra no sabia dir ni el nom de les lletres en català, ja fos perquè considerava que les pronunciava a la castellana, negligint les regles fonètiques del català oriental (que, generalitzades a formes com *efe, eme, ene*, obligaven, en rigor, a pronunciar com a neutra la darrera lletra), o bé perquè es pensava que cometia un error fent servir la forma que havien tingut aquestes lletres al llarg de més de set segles.

Suposo, de tota manera, que es tractava del primer problema. Perquè la pronúncia [ˈele], [ˈeme], [ˈene], etc., era general a quasi tot Catalunya. Tots els que hem estudiat abans que es restaurés l'ensenyament en català podem recordar que era així com ho deia tothom, a Barcelona, a Vic, a Girona o a les Balears. Una pronúncia [ˈelə], [ˈemə], etc. per força havia de ser considerada, abans de Fabra, un vulgarisme. No ens pot estranyar, doncs, que el *Vocabulario de catalanismos* de Miquel Marçet denunciï la pronúncia [ˈeɲə], que l'autor identifica amb una forma errònia *eña* en lloc de la que ha de ser en bon castellà: *eñe*.²⁸

Al tombant de segle, però, augmenten les veus que legitimen i fins entronitzen la pronúncia oriental del català com la més adequada per a la nostra llengua «per la seva innegable superioritat», per dir-ho amb paraules de Fabra (vegeu Rossich 1995: 191-192). La pronúncia de la *e* àtona com a [ɔ] quedava legitimada i, per tant, realitzacions

(26) Pompeyo Fabra, «Sobre la reforma lingüística y ortográfica», *La Vanguardia*, 22 de març de 1892; reproduït per Lamuela i Murgades 1984: 164-169.

(27) Rossich 1995: 194-195. A la p. 195 s'ha de llegir [ˈmestre] on diu [ˈmestrə].

(28) «Su nombre es EÑE y no eña, como pronuncia el vulgo catalán» (Marçet 1885: 168).

(29) Francesc Carreras i Candiescriu, per exemple, «*acha*, *enyayella*» (Carreras 1908: 515).

(30) En rigor, s'ha d'assenyalar un precedent d'aquestes grafies. Josep Aladern inclou al seu *Diccionari popular de la llengua catalana*, que va dirigir fins a la lletra *i*, alguns noms de lletres. En la part del diccionari de la qual ell és responsable hi ha aquests noms: *be*, *ce*, *de*, *ef*, *el*, *em*, *en*, *eny*, *er* o *erra* i *hach* o *haca*. Potser tan sorprenent és la inclusió de la *erra* com la de la *haca*, pretesament el femení de la lletra *hac* [?] (vegeu Aladern 1904-1906: s.v.).

(31) Ens han quedat diverses expressions populars que fan ús del mot *xeix*, la qual cosa reflecteix l'àmplia vigència que havia tingut fins fa poc el nom d'aquesta lletra (vegeu DCVB, s. v. *xeix* i *2.xeix*).

(32) No crec que es conegués la variant antiga *ix* d'aquesta lletra en llatí, que habitualment era llegida *ex*. La forma *ics* de l'italià potser també deriva del francès.

(33) Alcover i Moll (1930-1962: s. v. *essa*) només registren aquesta pronúncia en el cas de la *s* («En el llenguatge parlat predomina la forma *esse*, amb *e* final, per influència castellana»), però ja sabem que era la pronúncia usual en tots els noms de les lletres amb *-e* àtona final. Naturalment, el DCVB no pot documentar la forma normativa *essa* en textos antics si no és en el nombre plural (*esses*), que ho és tant de la forma antiga *es* com del castellanisme *esse*.

com [ˈefə], [ˈatfə], [ˈelə]... D'aquí a l'aparició de les grafies *efa*, *atxa*, *ela*, etc., només hi havia un pas; un pas que abans només podíem veure reflectit en autors dialectals, com Andreu Pastells, i que a començament del segle xx ja es pot mostrar fins i tot en un text del Primer Congrés de la Llengua Catalana.²⁹ Però que, malgrat tot, costa molt de documentar abans de 1917: la gramàtica de Rovira i Virgili encara abonava (al 1916!) les formes tradicionals.

La publicació del *Diccionari ortogràfic* de l'Institut d'Estudis Catalans (1917), i la *Gramàtica catalana* de 1918, tanquen aquesta etapa de vacil·lacions i fixen un abecedari que inclou unes quantes formes que apareixien impreses per primera vegada en un tractat gramatical, bé per la seva ortografia desusada (*efa*, *ela*, *ema*, *essa*, *erra*),³⁰ bé perquè no havien existit mai en català fins aquell moment (*ics*). Quant a l'alfabet tradicional, llevat naturalment de les formes que coincideixen amb el castellà, tan sols perviuen la *ce trencada*, la *hac*, la *ve*, la *xeix* –al costat de la *ics* ja esmentada– i la *itzeta* –en concurrència amb la *zeta*.

D'aquestes dues darreres formes, tan sols la *xeix* es mantindrà després amb una certa força. Si més no, en les gramàtiques i diccionaris.³¹ En canvi, tinc la impressió que es fa servir ben poc en qualsevol altre context: ni en matemàtiques, ni per al signe de les travesses, ni potser a la pràctica quotidiana actual de les classes d'ortografia. Quan es pot triar entre dues opcions, sempre n'hi ha una que tendeix a desaparèixer. És el que va passar de seguida amb la *itzeta*, en competència amb la forma castellana *zeta*. En aquest cas, no es va reconèixer en la primera variant l'antiguitat i la noblesa del seu origen: l'existència del castellà *zeta*, igual que en llatí, devia fer pensar que l'altra era simplement un vulgarisme.

El cas de la *xeix* era diferent. Des de sempre, havia gaudit d'una legitimitat indiscutida. Per què, doncs, es van consagrar dues opcions per a la *x*? Es tracta, en realitat, d'un cas subtil d'interferència secular d'altres idiomes: del llatí o l'occità (recordem la condemna de la forma *echs* que feia Averçó) i, actualment, del castellà. El nom de la *xeix* responia a un so peculiar del català; més ben dit: a un so inexistent en castellà. Un cop introduït en català el castellanisme *equis*, es podia objectar a la substitució d'aquest nom per la *xeix* l'argument que també teníem en català un so [ks] o [gz] que, aproximadament, és el que té el castellà. El nom de *xeix*, per tant, només convenia al so [ʃ], de manera que necessitàvem un altre nom per a aquell so. Aquest nom no podia ser el castellanisme flagrant *equis*, però en canvi sí que es podia obrir la porta a un gal·licisme (*icse*).³² Així es va introduir la *ics*, que no apareix enlloc, que jo sàpiga, abans de 1917. No cal dir que ningú no ha vist mai la necessitat de dos noms per a la *c* ni per a la *g*, malgrat que també tenen dos sons. Però, és clar, el castellà no els té pas.

Si, com he suposat, la introducció del nom *ics* obecix simplement a l'intercanvi d'un castellanisme per un gal·licisme, no esperem trobar-ho mai justificat. De fet, no he vist enlloc que es justifiqui cap de les innovacions que Fabra va introduir en el nom de les lletres. Perquè, quin motiu, finalment, hi podia haver per adoptar les formes *efa*, *ela*, *ema*, etc.? A parer meu, només el d'evitar la pronúncia [e] a fi de mot³³ i reforçar la pronúncia [ə].

D'una manera inesperada, l'entronització del nou abecedari va tenir els seus efectes col·laterals, relligant novament l'evolució del català i l'occità. Si, al començament, els testimonis catalans i occitans dels noms de les lletres apareixen entrelligats, la normalització ortogràfica empresa per Loïs Alibert (1935: 6) els torna a fer confluïr, aquesta vegada prenent com a base l'alfabet de Fabra (*a, be, ce, de, efa...*). Tan sols la *acha*, la *gi* i la *icsa* s'aparten d'aquest model tot deixant entreveure la interferència del francès.

CONCLUSIÓ

Aprendre l'abecedari, els noms de les lletres –precisem-ho: uns noms determinats i no uns altres– era la primera tasca que el mestre imposava als seus deixebles en començar l'etapa escolar. Per això, la generalitat d'un model propi per a tot el domini lingüístic, des dels orígens fins a dates ben recents, amb lletres com la *ef*, la *hac*, la *em*, la *xeix* o la *itzeta* –no totes compartides per les llengües veïnes o el llatí–³⁴ obliguen a pensar en una sòlida tradició escolar que sens dubte començava ensenyant els alumnes a llegir en català i no en llatí, posem que des del segle XIV; i finalment en català i no en castellà, fins a principis del segle XIX.

Hem pogut comprovar com, durant la tan blasmada «Decadència», l'abecedari tradicional es manté amb plena vitalitat. Convé insistir en el fet que això es produeix arreu dels països de llengua catalana, sovint amb exemples aïllats o independents entre si. Hem vist també que, paradoxalment, la substitució de l'alfabet català pel castellà s'inicia ben entrada la Renaixença, i que, si deixem de banda la *ce trencada*, la *hac* i la *ve* baixa, és ara, en plena etapa d'immersió lingüística a les escoles, que els altres noms que havien sobreviscut s'estan perdent: primer la *itzeta*, finalment la *xeix*.

Des d'aquesta perspectiva, les veus que s'han fet sentir en els darrers anys (Albert Turull, Albert Aragonés, etc.) proposant «revisar els noms de les lletres» a propòsit del model nord-occidental, i defensant la necessitat d'acceptar una variant occidental normativa (Agustí 1996: 109 i 129) només reflecteixen un aspecte de la qüestió. A favor seu hi ha un argument que pot semblar inatacable: s'ha d'escriure *efe*, *eme*, etc. perquè és així com es diu a totes les zones del domini lingüístic on es distingeixen les *aa* i *ee* àtones. Resulta, però, que la pronúncia *efe*, *eme*, *esse* del català occidental també és –o era– la pronúncia de l'oriental; i va ser justament per combatre un hàbit prosòdic que delatava l'origen castellà del nom de moltes lletres, i de les quals es desconeixia la forma autèntica (perquè els qui encara la recordaven no mereixien crèdit als representants de la filologia oficial), que es van adoptar les grafies antitradicionals *efa*, *ema*, *essa*, etc. Perquè cap català oriental peninsular, llevat que parli 'xava', no deixa de fer la vocal neutra quan llegeix una *a* àtona; i, en canvi, molts tendeixen encara, malgrat la pressió de correctors i professors de dicció, a pronunciar [c] en la majoria dels mots cultes o no patrimonials escrits amb *e* final.³⁵

(34) El model occità antic era força coincident amb el català, si prescindim de la *xeix* i d'alguns detalls fonètics i morfològics (hi predomina el gènere masculí per al nom de les lletres). D'altra banda, és evident que els altres alfabet romànics també es van originar del model llatí, si bé el castellà i l'italià se n'aparten aviat, per la dificultat (o impossibilitat) de pronunciar *ef*, *em*, etc.; també se'n va acabar allunyant el francès, per la impossibilitat d'ortografiar sense ambigüitats formes com *em*, *en*, etc., que van passar a escriure's *emme*, *enne*, etc. (mots bisíl·labs segons la prosòdia normativa antiga); el portuguès, en fi, que sembla que partia d'un model semblant al català, de seguida es va anar acostant al castellà. En aquesta llengua, el primer alfabet que conec és el que surt a l'*Arte de trovar* d'Enric de Villena (a. 1434), que ja és gairebé idèntic a l'actual. En portuguès, el primer deu ser el de la *Gramática da linguagem portuguesa* de Fernão de Oliveira (1536). No he pogut consultar un article de J. da Silva Correia dins la *Revista Lusitana* XXX, 110-112, p. 128, en què sembla que es tracta si més no del nom de la *x* portuguesa (*xis*).

(35) Vegeu Rossich 1995: esp. 187-188. Cf. també Ruaix 1989: 45-51 i 1997: 66-69.

L'estratagema ha funcionat, o funciona, en el català central. Com més va més, disciplinadament, pronunciem *efa* [ˈefə], *ema* [ˈemə], *essa* [ˈesə]... En canvi, no és gens segur que la solució hagi estat igualment bona per al català occidental. Carles Salvador (1966: 11), per exemple, que escrivia *hac, ve o xeix*, no va gosar substituir *efe, eme...* per *efa, ema*, etc. Perquè, així com les solucions gràfiques que convenen al català occidental no solen crear grans desajustaments al sistema oriental (un cas prototípic: els plurals femenins en *-es*), no sempre les solucions pensades per al català oriental es poden traslladar al català occidental sense violentar-ne la idiosincràsia fònica. I això, en suma, és despullar un sant per vestir-ne un altre.

APÈNDIX

I) UNS MOTS OBSCURS EN TRES POEMES DEL SEGLE XVII

a) *Francesc Vicent Garcia*:

A UNS ZELOS

[fragment]

A vós ho dic, bella Filis,
que des de l'*a* fins a l'*u*
i de la *c* consonant
fins a la *trencada rum*
les alfabètiques lletres
així les posau en ús
que podeu donar lliçó
al notari més sabut.

Si és que mereixen mes notes
que eixos dos zafirs tan purs
en los seus borrons s'empleen,
llegiu, si Déu vos ajud.³⁶

b) *Pere Antoni Jofreu*:

VEXAMEN AL COMPANYY QUI VA DEXAR HA SAN RAMON EN MALLORCA A LA VORA DEL MAR, RECUSANT ENTRAR AB ELL

[tornada final]

Estribo

O!, felices llengües trobes,
romans de corona y bus,

(36) Albert Rossich i Estragó, *Francesc Vicent Garcia: assaig d'edició crítica*. Tesi doctoral [inèdita], vol. III, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, setembre de 1984, 710. N'he millorat la puntuació.

y per tot lo *A B C* passes
fins a la *trencada rum*.
No permètan los bons jutges
que dígan las gràcias uns
y altre guany las indulgèncias,
com ho pratícan alguns!³⁷

c) *Pere Jacint Morlà*:

LO PORTAL DELS JUEUS
[fragment]

[...] Ay, muller, que em pren la rampa!
Yo vull fer-vos un miñó».
«Per cert que sou baladró»,
respon ella, «y gran piteu:
com voleu fer lo memeu,
si despert està lo chic?
Ell al chic pega un pesich
y, vent que el chic no respon,
propet del *gira de con*
apunta el *trenca de rrum*».³⁸

Aquests tres fragments inclouen una referència a unes grafies: la *trencada rum*, o el *trenca de rum*; el darrer, a més, esmenta el *gira de con*. Són dos termes que no recullen els diccionaris, la qual cosa dificulta la comprensió exacta del passatge. Una nota conservada entre els papers d'Antoni de Bastero del Seminari de Girona, però, permet aclarir-ho del tot. Vegem, doncs, el text de Bastero (fragment inicial):

Tres caràcters se tròban en las cartas antigüas llemosinas, los efectes dels quals apar éran únicament per abreviar las síl·labas *on*, *rum*, *us*. Per la primera úsan pròpriament de una *ç* trencada al revés, com *ɔ*. Sobre la pronunciació varían las opínions: uns li diuhén *girada corn*, altres *girar de cor*, y los montanyesos, entre los quals està més avuy en ús, la anomènan *gira de con*, y esta me apar és la més certa y genuína. Per la segona, *rum*, fórman una *r* llemosina un poch llarga de la cama de baix, a la manera de una *ʀ* majúscula, o un 2 de número ab una línea que li passa per lo mig, *verbi gratia* *ʀ*, y a est uns lo anomènan *trencada rum*, o *trenca de rum*, y mon sentir se inclina a esta última pronunciació, per ser més conforme al que representa y explica segons lo parlar antich. Y per la última, *us*, fórman un 9 de número ab lo ull més petit, que excedeix del recte de las llettras quant usam de ell, a la manera que a las vocals que pòrtan accent, *verbi gratia* *De⁹*, *Dn⁹*.³⁹

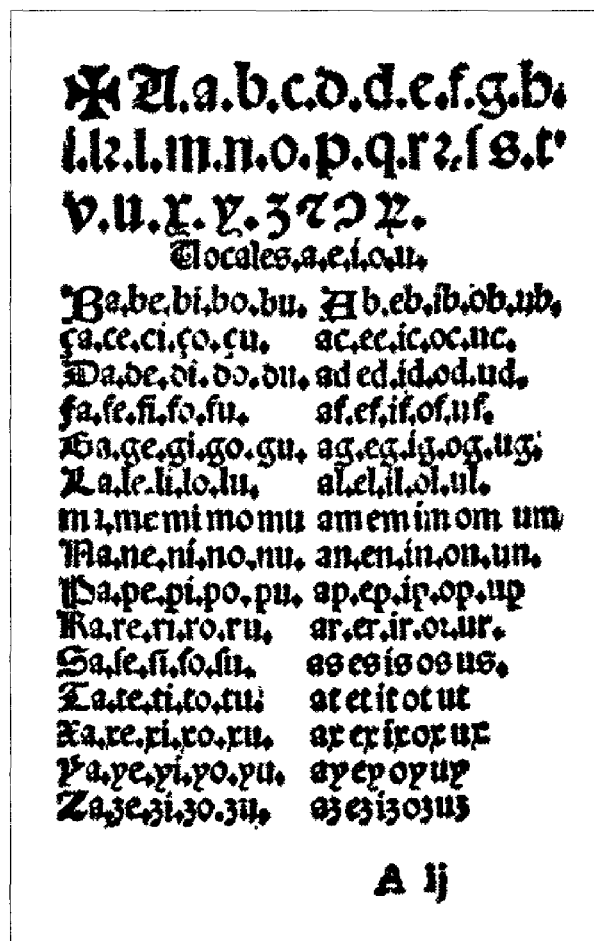
(37) Felices de Càceres 1626: 36.

(38) Text del ms. 407 de la Biblioteca del Musco Lázaro Galdiano. fs. 138-139v. Vegeu Brown i Esc. 1990: 103. El poema sencer figura dins Ferrando 1995: 121-148.

(39) Miscel·lànies Bastero, vol. II (ms. 140 de la Biblioteca del Seminari de Girona), full solt.

És clar, per tant, que el domini d'aquests signes simbolitzava la culminació de l'aprenentatge de la lectura, ja que eren el final de l'abecedari (vegeu més avall la il·lustració, en què es reproduïx el primer full d'unes beceroles castellanes de 1606). En el primer poema, l'al·lusió serveix per fer un elogi de la competència lectora de Filis, la dama a qui va adreçada la composició. En el segon, escau com a imatge, expressant el desig que el romanç anterior no sigui criticat (per les males llengües) i obtingui l'aprovació dels lectors més exigents. En el cas del tercer poema, que és una composició obscena (tracta d'uns casats que decideixen fer ús del matrimoni al costat del seu fill adormit), els noms dels signes serveixen de metàfora per designar els òrgans sexuals, no tant per la similitud dels respectius signes amb els genitals masculins o femenins com per la semblança fonètica del primer dels termes usats (*gira de con*) amb el nom que designa del sexe femení i les connotacions de potència en l'escomesa (*trenca de rum*) que suggereix el segon.

F. Aij d'unes beceroles castellanes siscentistes: *Cartilla para enseñar a leer a los niños*, Pamplona, Mathias Mares, M.DC. VI.

II) UN POEMA DE CARLES ROS

PARA PRACTICA EN EL ESCRIVIR DEL IDIOMA VALENCIANO

[fragment]

Sòn les lletres elemènts
ò caractèrs nomenats,
començamènt dels idiomes
per hon tots han principiàt.
[...] Generalmènt se nomènen
per vocals y consonants.
Vocals, n' i há sis, per ara,
segòns aixì ho practicàm,
que sòn: *à, e, i, o, ù,*
y *grega*, que les sis fan.
[...] Les consonànts sòn les altres
de nostre alfabèt restants.
[...] Sòn mudes les que per si
so algù no se'ls pot trobar
y es precis les pronunciem
postpossant-les la vocal,
així: *be, ce, de, ge, pe,*
què, te, anyadint la *kà*.
Sòn semivocals aquelles
que tenen so semejant
al de les vocals, y en una
antipassada vocal
s'articulen, d'aquest modo
que asì senyalades van:
ef, el, em, en, er, ex,
com aixì ho tinc declarat.
Les demès, ni bè sòn mudes,
vocals ni semivocals,
mes per fi també servixen,
cascuna per a sòn cas;
mènys la *z* [=zeta], que'n sòn lloch
la *c* [=ce] de *cedèta* usàm,
y, si la *z* [=zeta] en los noms
propis ò estrangèrs deixàm,
la pronunciem com la *s* [=es].

que així es nostron natural.
Este alphabet referit
es de idioma valencià,
si bè lo que's mûda es poch
aqueste del castellà.⁴⁰

No són una novetat els signes que compareixen en el poema; la singularitat del fragment es troba en la intenció mnemotècnica de Carles Ros, que l'empeny a explicar resumidament en vers el que ha exposat abans en prosa més detalladament.

ALBERT ROSSICH
Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUSTÍ I FARRENY, A. (ed.) (1996) *El nord-occidental entre dues llengües? Actes de les jornades d'estudi del català nord-occidental*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- ALADERN, J. (1904-1906) *Diccionari popular de la llengua catalana*, 3 vols., Barcelona, Francisco Baxarias.
- ALCOVER, A. M. i F. de B. MOLL, (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Imprenta de Mn. Alcover / Gràfiques Miramar.
- ALCOVERRO Y CARÓS, J. (1906) *Lliçons d'ortografia catalana*, Barcelona, Imprempta de S. Asmarats.
- ALIBERT, L. (1935) *Gramatica occitana según los parlars lengadocians*, Tolosa [Barcelona], Societat d'Estudis Occitans.
- AMENGUAL, J. J. (1858-1878) *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, 2 vols., Palma, Imprenta y Librería de Juan Colomar.
- ANGLADE, J. (ed.) (1926) [Guilhem Molinier], «Las Flors del Gay saber», *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, fasc. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- ANGLÉS, P. M. (1743) *Prontuario orthologi-graphico trilingue. En que se enseña a pronunciar, escribir, y letrear correctamente, en latín, castellano, y catalan*, Barcelona, Mariano Soldevila.
- ANGUERA, M. (ed.) (1980) Josep Ullastra, *Grammatica cathalána*, Barcelona, Biblograf.
- BADIA MARGARIT, A. M. (1962) *Gramática catalana*, Madrid, Editorial Gredos.
- BALLOT Y TORRES, J. P. (1815) *Gramática y apología de la llengua catalana*, Barcelona, Joan Francisco Piferrer.
- BALSALOBRE, P. (1999) *Fra Agustí Eura (1684-1763). Obra poètica (assaig d'edició crítica)*, Girona, Servei de Publicacions. Universitat de Girona (Tesis Doctorals. Edició en microfitxa).

(40) Ros 1751: [25-30]. He esmenat «pronunciem» en *pronunciem*.

- BOFARULL, A. de y A. BLANCH (1867) *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Espasa Hermanos Editores.
- BROWN, K. i V. J. ESCARTÍ (1990) «Edició i estudi d'alguns poemes catalans en un manuscrit de don Francesc de la Torre i Sebil», *Caplletra* 9, pp. 59-117.
- CAPANAGA, V. (ed.) (1957) San Agustín, *Obras*, I. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 3a ed.
- CARETA Y VIDAL, A. (1901) *Diccionari de barbrismes introduhits en la llengua catalana*, Barcelona, Oliva, Tipograf.
- CARRERAS Y CANDI, F. (1908) [«Comunicació»], dins *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, Estampa d'En Joaquim Horta, pp. 511-515.
- CASAS HOMS, J. M. (ed.) (1956) «*Torcimany*» de Luis de Averçó, 2 vols., Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- COLÓN, G. i A.-J. SOBERANAS (1985) *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- COROMINES, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- D. y M. (1847) *Diccionario catalán-castellano*, Barcelona, Agencia Médica Catalana.
- ESCRIG, J. (1851) *Diccionario valenciano-castellano*, [València], Imprenta de J. Ferrer de Orga.
- (1887) *Diccionario valenciano-castellano*, 2 vols., Valencia, Librería de Pasqual Aguilar, editor.
- ESTORCH Y SIQUÉS, P. (1857) *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Imprenta de los Herederos de la Viuda Pla.
- FELICES DE CÀCERES, J. B. (1626) *Sentencia en la armada poetica, propuesta y premiada por la insigne ciudad de Barcelona, en honra de su hijo y Padre San Ramon de Peñafort*, Barcelona, Sebastian y Jayme Matevad.
- FERRANDO FRANCÉS, A. (ed.) (1995) Pere Jacint Morlà, *Poesies i col·loquis*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- FERRER, M. (1836) F.M.F.P. y M.M., *Diccionario manual castellano-catalan*, Reus, Imprenta de Pablo Riera.
- FERRER, M. (1847) *Diccionario castellano-catalan*, Barcelona, Imprenta y Librería de Pablo Riera.
- FIGUERA, P. A. (1840) *Diccionari mallorqui-castella*, Palma, Imprenta y Llibreria de Esteva Trias.
- FONT, A. (1637) *Fons verborum, et phrasium ad iuventutem latinitate imbuendam, ex thesauris variis derivatus*, Barcelona, Jacobum Mathevat.
- FORTEZA Y CORTÉS, T. (1915) *Gramática de la lengua catalana*, [Palma], Escuela Tipográfica Provincial.
- FOULCHÉ-DELBOSC, R. (1902) *Abregé de grammaire catalane*, Barcelone, Imprimerie et Librairie «L'Avenç».

- GINEBRA, J. (ed.) (1998) Jordi Petit i Aguilar, *Gramática catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- ILLAS, J. y L. FIGUEROLA (1845) *Elementos de gramática castellana*, Barcelona, Imprenta y Librería española y estrangera de Juan Roca y Suñol.
- LABERNIA, P. (1839-1840) *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*, 2 vols., Barcelona, Estampa dels Hereus de la Vda. Pla.
- (1888-1892) *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana*, 2 vols., Barcelona, Espasa y Companyía, editors.
- LAMUELA, X. i J. MURGADES (1984) *Teoria de la llengua literària segons Fabra*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema.
- LLAGUNA, A. E. (1640) *Primera part del art de escriurer. Intitulas Descans*, Barcelona, Pere Lacavalleria.
- M[ARCET] C[ARBONELL], M. (1885) *Vocabulario de catalanismos*, Barcelona, Librería de Juan Grabulosa.
- MARTÍ Y GADEA, J. (1891) *Diccionario general valenciano-castellano*, 2 vols., Valencia, Imprenta de José Canales Romá.
- MISTRAL, F. (1882-1886) *Lou trésoir dóu felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, 2 vols., Aix-en-Provence, Remondet-Aubin.
- OROZ RETA, J. y M.-A. MARCOS CASQUERO (eds.) (1993) San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- ORTIZ, J. M. (1782) *Informe Histórico Cronológico palatino Legal, probando quando adquirió la Real Corona el Palacio, su Real Capilla, Rectorato y Capellanias*, Madrid, Andres de Sotos.
- PASTELLS Y TABERNER, A. (1868) *Lo Fluvioler del Ter. Primer refilet*, Girona, Imprenta de P. Torres.
- PÍO AGUIRRE, D. (1852) *Elementos de ortología castellana*, Valencia, Imprenta de Jose Maria Ayoldi.
- PUIGGARI, P. (1852) *Grammaire catalane-française, a l'usage des français*, Perpignan, J.-B. Alzine, libraire-éditeur.
- RAFANELL, A. (1990) «Una polèmica prosòdica a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona», *Caplletra* 9, pp. 167-177.
- ROS, C. (1751) *Breve explicacion de las cartillas valencianas*, Valencia, Cosme Granja.
- (1764) *Diccionario valenciano-castellano*, Valencia, Imprenta de Benito Montfort.
- ROSSICH, A. (1995) «Una qüestió d'història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra», dins P. Balsalobre i J. Gratacós (eds.), *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 119-200.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1916) *Gramàtica elemental de la llengua catalana*, Barcelona, Antoni López.

- RUAIX I VINYET, J. (1989) *Punts conflictius de català*, Barcelona, J. Ruaiç, editor.
— (1997) *Català complet*, vol. 1, Moià, J. Ruaiç, editor.
- SALVADOR, C. (1966) *Gramàtica valenciana amb exercicis pràctics*, València, Publicacions dels cursos de llengua i literatura valenciana de Lo Rat Penat, 4a ed.
- SARRABASSA, J. (1823) *Tratado de la ortología castellana*. Corregido, aumentado é ilustrado [...] por Don Francisco Moreu, Barcelona, Juan Francisco Piferrer, 4a ed.
- SAURA, S. A. (1859) *Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas catalana-castellana*, Barcelona, Librería de Estéban Pujal, 3a ed.
- SEGARRA, M. (1985) *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Editorial Empúries.
- TORRA, P. (1640) *Thesaurus verborum, ac phrasium ex Thesauro Bartolomaei Bravi*, Barcelona, Gabriellis Nogues.
- UNA SOCIETAT DE CATALANS (1839) *Diccionari catalá-castellá-llatí-frances-italiá*, 2 vols., Barcelona, Imprèmta de Joseph Torner.
- UNA SOCIETAT DE LITERATS (1868) *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la lléngua catalana*, Barcelona, Biblioteca il·lustrada dels germans Espasa, editors.
- VALLEJO, J. M. (1825) *Teoría de la lectura ó método analítico para enseñar y aprender á leer*, Madrid, Imprenta que fué de García.
- VIDAL I ALCOVER, J. (ed.) (1984) Berenguer d'Anoia, *Mirall de trobar*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

